

'Donders' mooie aanwinsten. Over een nationaalsocialistische spreekvaardigheidskursus.

Mijn leven sleept zich voort van antiquariaten via tweedehands boekwinkels naar internetmarktplaatsen op zoek naar een shot van het gelukshormoon dopamine als er weer iets bijzonders aan de verzameling kan worden toegevoegd. Het is treurig maar waar: al ruim vijftig jaar ben ik verslaafd aan oud-papier. Geen Jellinek-kliniek kan deze patiënt helpen.

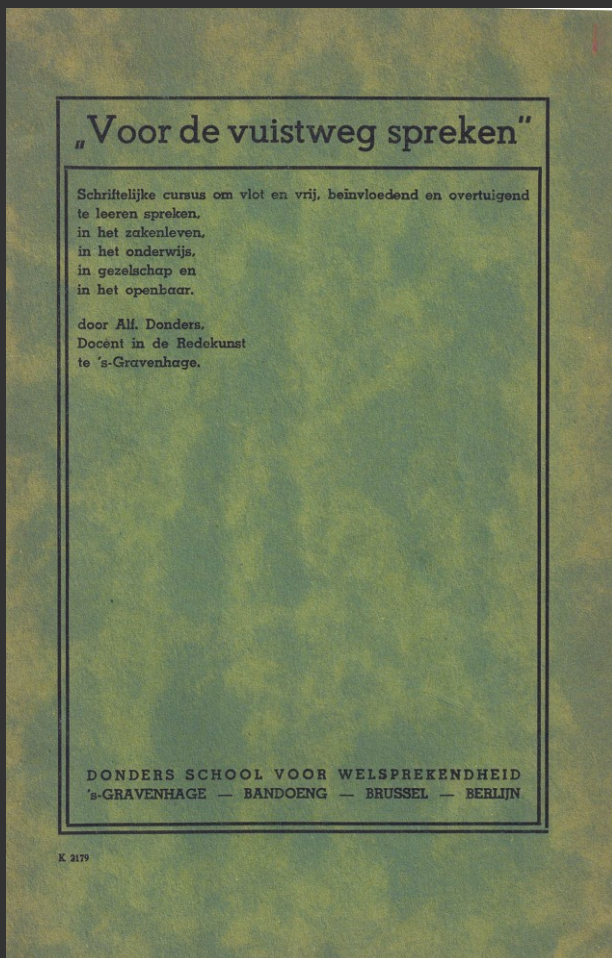
Het begon in de antiek- en curiosawinkel van mijn ouders. Mijn vader kocht in de jaren zeventig en tachtig hele inboedels op en daar zat behoorlijk wat materiaal uit de bezettingstijd tussen. Zo bouwde ik vrij snel een onsamenhangende collectie spullen op. De eerste aanwinsten, een plakboek met krantenknipsels uit 1940 en het persoonsbewijs van de voor mij geheel onbekende Petronella Goutje uit Wezep, koester ik in mijn verzameling.

Al snel begon de specialisatie: Nederlandse politiek en dagelijks leven. *'Nee, nee... uniformen en dergelijk daar doe ik niet aan'*, zei ik regelmatig als er weer iemand met iets in de winkel stond. Zo'n beetje vanaf mijn veertiende legde ik mij toe op fout drukwerk. Dat was ook het tijdstip dat ik antiquariaten begon te bezoeken. Bij gebrek aan vervoer was stad en land afreizen nog niet echt mogelijk. Dat kwam enkele jaren later, maar telefonische bedelarij leverde prachtige aanwinsten op. Zo belde ik met een antiquaar in Kampen. Hij had wel een paar tijdschriftbanden in de kelder liggen: *'iets met foto's in de titel'*, zei hij. Na spannende ogenblikken, opgeluisterd door gestommel op houten vloeren en trappen, kwam de verlossende duidelijkheid: *'Het is Fotonieuws. Ken je dat?'* Iedere verzamelaar van fout drukwerk kent dat tijdschrift en voor velen is het een soort heilige graal van de NSB-periodieken. De twee banden mocht ik overnemen voor 35 gulden (ja, voor de twee samen én inclusief porto). Bij aankomst bleek de set meer dan compleet te zijn. Alle edities én de bijlagen.

Soms gaat het ook mis. Enige tijd later stond ik in een ander antiquariaat, toevallig ook in Kampen. Daar stonden de *Vormingsbladen van de Germaansche SS* compleet ingebonden op de plank. Kosten: 250 gulden. Teveel geld voor een arme scholier in de jaren tachtig. Twee dagen later kreeg ik spijt en belde om ze toch maar te kopen. Helaas de banden waren in de fuik van iemand anders verdwenen met als gevolg het bekende onbehandelbare, levenslange collectorstrauma.

Iedere verzamelaar heeft dergelijke diepe wonden en glorieuze hoogtepunten en kan met vergelijkbare anekdotes een avond vullen, daarom zal ik u er niet langer mee vermoeien en snel doorgaan naar het eigenlijke onderwerp: kijk verder dan je neus lang is, want de echte parels laten zich niet altijd gemakkelijk herkennen.

Tijdens de speurtochten door de wereld van vergeeld papier heb ik een voorliefde voor vergeten dozen en verborgen stapels in de stoffige hoeken van smoezelige winkeltjes. Tussen reisgidsen over onbeduidende Oostenrijkse skioorden, zonder twijfel gouden vondsten voor de serieuze verzamelaar van reisgidsen over onbeduidende Oostenrijkse skioorden, en ansichtkaarten – ooit gestuurd naar jarigen waarvoor de laatste klanken van het Avé Maria al jaren geleden zijn meegereisd naar de eeuwige jachtvelden – kom je soms opmerkelijke vondsten tegen. Neem bijvoorbeeld een flets groene, onbeduidend ogende brochure met de titel *Voor de vuistweg spreken van de Donders school voor welsprekendheid*.

Ondanks dat, uitgezonderd een k-nummer op de cover, het niets met de oorlog van doen leek te hebben, verordonneerde mijn onderbewuste mij deze prospectus voor de cursus donders(s)preken door te bladeren. De tweede alinea op de eerste pagina bevestigde mijn intuïtie: *'Sinds de nationaalsocialistische revolutie, die bij den germaanschen mensch weer het besef heeft gewekt dat hij tot het leidinggevende ras behoort en uit dien hoofde ook bijzondere plichten heeft, en met het ontwaken van nieuw politieke en economisch leven, dat gooter mogelijkheden biedt aan den vooruitstrevende mensch, en den vaak sterken drang zich op bepaald terrein te onderscheiden, treedt de wensch, volk en vrij te kunnen spreken, bij de besten van ons Volk steeds weer op den voorgrond.'*¹

Zou iemand meneer Donders hebben verteld, dat korte zinnen zich vaak fijner laten lezen? Hoe dan ook, op de volgende pagina werd het voor deze verzamelende anti-nationaalsocialistische *vooruitstrevende mensch* nog mooier. Daarop stond een brief afgebeeld van de leider van de NSB-burgemeesterscursus, G.L.A. van Dijk, waarin hij aan de cursusleider schreef dat de cursus *'een zeer goede leidraad is bij de studie in het spreken'*. Waarschijnlijk omdat hem dat was gevraagd, schreef Van Dijk ook: *'Ik kan deze cursus zeer aanbevelen.'*²

Uit de 28 pagina's dikke brochure blijkt dat cursusleider Alphonsus Franciscus Cornelus Donders in 1937 op de kieslijst van de NSB voor de Tweede Kamerverkiezingen stond en dat de NSB kranten *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad* al enkele malen over zijn cursus hadden geschreven. Het boekje uit 1941 of 1942 was dan ook een prachtige aanwinst voor mijn collectie, maar ontstak ook nieuw verzamelvuur.

Een prospectus is uiteraard niet compleet als er niet iets te verkopen zou zijn. Donders had de derde druk van zijn studieboek in de aanbieding: een systeem van losse afleveringen met in totaal bijna 400 pagina's: *'Want, en dit is een zeer belangrijke verbetering, omdat het gemis ervan in den vorigen cursus al een tekort werd gevoeld, er zijn in den nieuwen druk tal van voordrachten opgenomen, voornamelijk liggend op nationaal socialistisch terrein, zoodat de cursist ter oefening welkom stof te over heeft en mede daardoor al spoedig in staat is op vergaderingen het woord te voeren.'*³

Redacteur Henk Plaizier besprak het cursusboek lovend in *Volk en Vaderland*. Daarbij spaarde hij zijn zwarte kameraden niet: *'En laten wij ook de hand in eigen boezem steken. Met het spreken is het in onze Beweging over het algemeen ook nog maar droevig gesteld. Negen van de tien keer zien wij dat de groepsleider in zijn inleidende toespraak van ongeveer vijf minuten, ijverig het stuk papier raadpleegt waar alles op staat geschreven. Zelfs onze burgemeesters maken vaak een slechten indruk als spreker.'*⁴

Voor 27 gulden kon de cursist de lesstof in zes delen in huis krijgen om te gaan bouwen aan een carrière als volksmenner. Was de aanschaf destijds vrij eenvoudig, voor de onverzadigbare oud-papiervorser werd het ruim veertig jaar later een opgave. *'Waar haal ik die cursus vandaan?'*, maalde het door mijn hoofd. De ervaring leerde mij dat uiteindelijk (bijna) alles vindbaar is, mits je gericht kunt zoeken. In de jaren tachtig en begin jaren negentig investeerde ik daarom veel tijd in het samenstellen van lijsten met boeken en brochures die voor mij interessant zijn. Met die overzichten in de hand schuimde ik de markt af. Internet was er nog niet. Het aanboren van de goudmijntjes was dus een intensievere bezigheid dan vandaag de dag.

Toen ik eenmaal wist dat er een cursusboek van Donders moest bestaan, begon de zoektocht. Verbazingwekkend snel doemde het lesmateriaal op aan de horizon. Dat ik geen 27, maar 40 gulden moest betalen voor de in de originele band gebonden afleveringen nam ik op de koop toe, want het is prachtig leesvoer. Zo leert Donders: *'Stijlvol spreken is een kunst die geleerd kan worden en door den nieuwen mensch ook geleerd moet worden.'* Om de kameraden te overtuigen dat redenaarstalent essentieel is

„Voor de vuistweg spreken“

Schriftelijke cursus om vlot en vrij, beïnvloedend en overtuigend te leeren spreken, in het zakenleven, in het onderwijs, in gezelschap en in het openbaar.

door Alf. Donders,
Docent in de Redekunst
te 's-Gravenhage.

„Ik weet zeer goed, dat men de menschen veel eerder door het gesproken woord, dan door het geschrevene kan overhalen, en dat iedere groote beweging op aarde haar groei aan haar groote redenaars en niet aan haar groote schrijvers te danken heeft“.

(„Mijn Kamp“ bladz. 27)

voor politiek succes staat op de titelpagina van het boek: *'Ik weet zeer goed dat men de menschen veel eerder door het gesproken woord, dan door het geschrevene kan overhalen, en dat iedere groote beweging op aarde haar groei aan haar groote redenaars en niet aan haar groote schrijvers te danken heeft.'* Dit citaat was overgenomen uit *Mijn Kamp* van de begenadigde volksmenner Adolf Hitler. Het is wel veelzeggend dat Hitler dit schreef in zijn ruim 800 pagina's dikke politieke handboek. En dan het cursusboek. Donders had bijna 400 pagina's geschreven tekst nodig om mensen te leren een toespraak te houden die meer impact zou hebben dan een geschreven tekst. Dat sprekers grote invloed hebben gehad, is zonder meer waar, maar de grote filosofen die inzicht gaven over onze

positie in de wereld en de basis hebben gelegd voor de wetenschap waren toch vooral schrijvers. Bij kritische beschouwing blijken veel toespraken van politici bovendien inhoudelijk flinterdun te zijn. Wat de opkomst van Hitler wél heeft bewezen, is dat de mens zich helaas nogal gemakkelijk door volksmenners laat inpakken. Voor velen lijken serieuze argumenten minder van belang te zijn dan loze beloftes en het prediken van haat. Extremistische politici maken daar graag gebruik van. Donders plukte daar met zijn cursus graag een graantje van mee.

Maar ik dwaal af. Laten wij snel starten met les 1! *'Rek u onmiddellijk na het opstaan flik uit, stomp dan de armen krachtig enkele malen loodrecht langs het hoofd naar boven, daarna op dezelfde wijze zijwaarts en tenslotte naar voren. Vóór deze oefeningen gemaakt worden, moet U eerst diep inademen. Tijdens de oefeningen den adem inhouden en als ze gemaakt zijn dan kort en krachtig uitademen.'*

En daarop volgt een belangrijke passage, waar ook de angstige en/of nerveuze collega verzamelaars hun voordeel mee kunnen doen: *'Is U klaar met Uw toilet, druk dan met de vingers der linkerhand het linker neusgat dicht en haal door het rechter langzaam diep adem. Drink dan, met ingehouden adem, vijf slokjes water en adem daarna, door den geopenden mond, zeer langzaam uit. Deze koudwaterkuur, mits regelmatig herhaald, verdrijft het onbestemde angstgevoel, dat bij sommige menschen aanwezig is, zonder dat er een verklaring voor te vinden is en is in ieder geval van gunstigen invloed bij nerveuze cursisten,*

DE MENSCH VAN DEN OUDEN GEEST

had duizende verlangens, maar zij baatten hem niet, omdat hij ze niet omzette in den wil, in de daad. Want het verlangen is negatief, de wil echter is positief en hierin onderscheidt zich

DE NIEUWE MENSCH

van de ouden van geest, doordat hij zijn wensch omzet in de daad. In elken vooruitstrevenden mensch leeft het verlangen vlot en vrij te kunnen spreken en volgens Donders cursus

„VOOR DE VUISTWEG SPREKEN”

kan hij dit ook leeren, maar dan moet hij aanpakken, want

DE AANVAL BESLIST ALTIJD.

U ziet dit elken dag opnieuw, en wat voor volken geldt, geldt ook voor enkelingen. Zijt U een mensch van den nieuwen geest, wacht dan niet af maar valt aan. Ons 30 bladzijden geïllustreerd prospectus fr. p. post, na storting van 22 ct op postrekening 12.42.42 of inzending van 22 ct. aan postzegels (voor personen boven 24 jaar), bij Dondersschool, Laan van Meerdervoort 493, Den Haag.

*die daardoor rustiger zullen worden.*⁵ U begrijpt, beste lezer, dat ik u deze levensvreugde verhogende wetenswaardigheden niet wil onthouden!

Via een groot aantal voorbeeldredevoeringen van onder andere de historische leiders Perikles, krijgshoofd Hannibal, Maurits van Oranje en Napoleon belandden de cursisten uiteindelijk bij de Duitse Luftwaffe-leider Herman Göring en NSB-propagandaleider Ernst Voorhoeve. De leerlingen moesten in hun oefeningen spreken over

onderwerpen als de Winterhulp, NSB, Nationale Jeugdstorm en de Nederlandsche Arbeidsdienst. Zelfs het Jodenvraagstuk kwam aan de orde in de lesstof. Donders schroomde niet te adverteren in *De Misthoorn, onafhankelijk en onpolitiek orgaan tot wering van den joodschen invloed.*⁶

In de NSB ging permanent de collectezak rond. Leden werden bij alle gelegenheden opgeroepen te doneren en Mussert had ingenieuze vormen van geldklopperij ingesteld. Van de verkoop van genummerde brochures tot zogenaamde 'verjaardagsbusjes', voor collectes in de kring rond de verjaardagstaart, tot aan het inleveren van gouden sieraden om daar prestigieuze, maar feitelijk waardeloze 'goud om staal'-ringen voor terug te krijgen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Donders in zijn lessen ook daaraan aandacht besteedde. Over een 'aanbevelingswoord bij een geldinzameling voor de Beweging' gaf hij het advies: *'Begin, bij een dergelijk aanmoedigend woord, nooit met aan te kondigen dat U zoo dadelijk een geldinzameling zult houden, want dan luistert men niet zoo gewillig, als voor het resultaat der inzameling gewenscht, ja noodzakelijk is. De toespraak dient, om de aanwezigen in die geestelijke gesteldheid te brengen waarin zij beter tot geven bereid zijn.'*⁷

Een goed voorbeeld van selectieve informatie staat in de vijftiende les met de titel 'de spreker en zijn gehoor'. Hij hield de cursisten voor: *'Indien ik b.v. zou willen spreken over "Het Nationaal Socialisme is historisch aan de orde", dan zou ik in de inleiding ongeveer als volgt kunnen spreken: Volksgenooten, Wij hooren dikwijls zeggen "Het Nationaal Socialisme is historisch aan de orde". Maar als dit inderdaad zoo is, moet dit ook te bewijzen zijn en hierom, om U dit te bewijzen, wil ik vanavond tot U spreken.*

*Maar beter is te zeggen: "Volksgenooten. Wij hooren dikwijls zeggen "Het Nationaal Socialisme is historisch aan de orde". Maar is dit inderdaad het geval? Hierover wil ik vanavond met U spreken.'*⁸

donders gaf als reden dat de spreker in het tweede geval geen 'gevolgtrekking' maakte waardoor de toespraak spannender zou zijn voor de luisteraar. In basis is het zeker correct. Het is onverstandig direct 'de clou' weg te geven, maar bij het door hem gebruikte voorbeeld speelt ook iets geheel anders. Wat namelijk veel belangrijker is – en dat onderwees de leraar niet – er is geen bewijs te leveren voor het idee dat het nationaalsocialisme 'historisch aan de orde was'. Van geen enkele politieke ideologie is te bewijzen dat het primaat daarvan op een bepaald moment is vereist of bepaald. Alle politieke ideologieën bestaan uit een set van politieke keuzes. Serieuze politieke ideologieën laten bij hun keuzes wetenschappelijk gefundeerd onderzoek meespelen.

Economen kunnen bijvoorbeeld met op onderzoek gefundeerde argumenten betogen dat de vrije markt economie van de liberalen een efficiënte marktwerking oplevert. Dat is echter één kant van de medaille. De andere kant is, dat een ongereguleerde liberale economie leidt tot grote sociale ongelijkheid en daarmee tot (een gevoel van) onrechtvaardigheid en als gevolg daarvan mogelijk tot maatschappelijke onrust. Verstandige politici zullen dus zoeken naar een genuanceerd beleid. De oplossingen zijn niet zwart-wit. In de pluriforme democratie, zoals wij die sinds de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919 kennen in Nederland, wordt dit versterkt door coalitievorming met politieke compromissen. Politici die beweren de waarheid in pacht te hebben, zoals autoritaire politici op de flanken deden en doen – o.a. nationaalsocialisten en communisten – lopen hopeloos vast als de vraag wordt gesteld of zij hun stellingen kunnen bewijzen. Het advies van meneer Donders heeft dan ook minder te maken met de door hem genoemde spanningsboog van een verhaal, maar veel meer met een volgend onderwerp in zijn cursus: voorkom discussie.

In 1935 waarschuwde Mussert al tegen kritische luisteraars in het interne boekje voor propagandisten *Leidraad voor Huisbezoekers*: *'Zij zullen trachten U tot een soort debat te verleiden, hetgeen echter beslist door U vermeden moet worden. Men zorge ervoor, dat het gesprek niet ontaardt in een debat.'*⁹ Donders nam dit over en leerde de sprekers in opleiding dan ook om een toespraak zo op te bouwen dat debat werd voorkomen. *'Ofschoon de spreker zóó goed in het onderwerp thuis moet zijn dat hij alle argumenten, die tegen zijn gevolgtrekking zouden kunnen worden aangevoerd, kent en ontzenuwen kan, is het toch in het algemeen beter geen debat uit te lokken. Hierom niet, omdat het altijd mogelijk is dat er personen in debat komen, die argumenten kunnen aanvoeren, die, ook al weerlegt de spreker deze, toch een voor de gevolgtrekking nadeelige invloed op het gehoor kunnen achterlaten, wat beter voorkomen kan worden.'*¹⁰ Hij had het verhaal over het 'historisch aan de orde zijn' van de nazi-leer dan ook beter in de les over het voorkomen van discussie kunnen behandelen. Dat deed hij wijselijk niet, want dan had hij de achilleshiel van de NSB-leer vol geraakt.

Passende, sprekende gebaren.

Het is niet wel mogelijk om alle voorkomende gebaren te beschrijven. Sommigen laten zich moeilijk omschrijven, anderen worden spontaan gemaakt en passen bij vele houdingen en geleedeheden en verschillenden zullen U naar ik veronderstel wel eigen zijn, ofschoon U misschien nog te beschroomd bent om ze toe te passen. Enkele, dikwijls voorkomenden zal ik te Uwer leering trachten te beschrijven en uit te beelden, zoodat U deze, door ze voor den spiegel te beoefenen, eigen worden.

Echter, vooral nog een kort woord.

Als U vanaf Uw plaats of vanachter de bestuurtafel naar den kathedraal gaat, moet U dit niet doen met een gang alsof U het schavot zouwt bestijgen, maar met vasten tred en zelfbewust.

Hebt U Uw plaats ingenomen, sta dan op de plaats rust, doch recht op en niet hangerig, de armen losjes langs de zijden hangend of losjes op den lessenaar steunend.

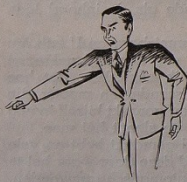
Laat Uw blik eenige oogenblikken in het publiek rusten (daartoe behoort moed), zoodat een generaal doet die voor den slag zijn troepen overschouwt en zeg daarna:

„Volksgenooten“, of „Volksgenooten en Kameraden“, of „Kameraden“, of „Dames en Heeren“, of „Geachte aanwezigen“, of „Geacht gehoor“, of „Geachte vergadering“ enzovoorts en zeg dit langzaam en duidelijk verstaanbaar.

Moet men zijn woorden extra kracht bijzetten dan vormt men de handen tot klauwen, de benedenarm maakt met den bovenarm een rechten hoek en de bovenarmen worden terzijde tegen de borstkas gedrukt of blijven enkele centimeters hiervan af, terwijl het geheele lichaam licht ineen moet krimpen. Bijvoorbeeld:

„Wij zullen niet rusten, voordat de laatste volksgenoot zich heeft aangesloten en zich heeft ingezet om daadwerkelijk mee te helpen in den strijd om de ziel en de toekomst van ons Volk.“

Spreekt men van aanvallen, dan licht men de hielen een weinig van den grond en maakt met het bovenlichaam een beweging naar voren, waarbij de rechterarm gestrekt naar het publiek wordt gericht, de hand met uitgestoken wijsvinger. Bijvoorbeeld:

„Want wij zullen blijven aanvallen, zolang tot alle tegenstand is overwonnen en ook de laatste volksgenoot overtuigd geworden is van de noodzaak zich in te schakelen in het Arbeidsfront (of een of ander Gilde).“

316

Spreekt men van terugtrekken, dan wordt het bovenlichaam een weinig achterover getrokken (dit bereikt men door den buik wat vooruit te duwen), de handen licht gekrond, met de palmen naar de borst gekeerd. Beneden- en bovenarm vormen samen een rechten hoek. Bijvoorbeeld: „Dacht U misschien volksgenooten, dat de Beweging (of Gilde of Front) voor een beetje moeite of tegenstand terugschrikt of den strijd uit den weg gaat, daar waar het er op aankomt het doel te bereiken?“

Bij afwijzen of ontkennen moet de vlakke hand met de palm naar het gehoor gekeerd ter hoogte van de oogen heen en weer bewogen worden.

Bijvoorbeeld: „Want de Beweging (Front, Gilde enzovoorts) kent geen rust, doch is altijd actief en niets is haar teveel als het er op aankomt het (algemeen of bijzonder) belang te dienen (hier gebaar weg), maar vraagt ook van haar leden voortdurende werkzaamheid. (Bij laatste deel de geopende hand vooruitsteken, alsof men bedelt).

Of: Neen, met onze beginselen valt niet te marchandeeren. Of: O neen, Volksgenooten, daaraan denken wij zelfs niet.

Moet men sarcastisch zijn, dat is bijtend, bitter, hekelend, of afschuw vertoonen, dan worden de handen naast en tegen elkaar, met de palmen naar het gehoor, links en rechts van het oog gebracht, alsof men iets waarvoor men afschuw heeft niet wil zien. Bijvoorbeeld:

„Wanneer ik er aan denk, hoe in het verleden de werkende mensch behandeld werd, hoe hem de vrucht van zijn arbeid onttolen werd, dan voel ik me thans nog verontwaardigd, dan ben ik thans nog van afschuw vervuld.“

Spreekt men van onderdrukken, dan moeten de handen, met de palmen naar beneden, een naar beneden drukkende beweging maken, de handen moeten daarbij tevens enkele malen op en neer gaan. Bijvoorbeeld:

„Zoo werd elke goede gedachte miskent, elke goede bedoeling gewantrouwd, elk goed voorstel opzettelijk om hals gebracht, werd de waarheid onderdrukt en werden allen, die een beter inzicht wilden doen baanbreken en ons Volk den weg naar een betere toekomst wilden wijzen, beschimpt, bespot, gebroodroefd en geterroriseerd.“

317

Gebruik van gebaren in het cursusboek

De prospectus en het boek zijn prachtige aanwinsten in mijn collectie omdat ze een inzicht geven in de dagelijkse praktijk van het nationaalsocialisme. Het laat zien hoe de ideologie werd ingebakken in een puur commerciële cursus van een instituut dat losstond van de NSB. Ik had dit niet gevonden als ik niet had doorgezocht. De niets onthullende omslag van de verkoopbrochure verborg een schat aan informatie. Dergelijke vondsten hebben mij extra alert gemaakt. De verzamelaarslaan die derwaarts gaat heeft mij bij meerdere van dit soort verborgen vergeelde juweeltjes gebracht. Laten wij vooral blijven zoeken, want Donders leert ons: *'Laat U niet ontmoedigen en zeker niet tegenhouden, door onverschillig welke tegenslagen, want altijd blijken deze van tijdelijken aard te zijn. Want het noodlot wordt op den duur moede, altijd hem te blijven vervolgen, dien het toch niet klein kan krijgen. Denk daaraan, houd Uw doel voor oogen, zet alle zeilen bij...'*¹¹

[Terug naar artikelenoverzicht](#)

Noten

¹ Prospectus 'Voor de vuistweg spreken', pag. 1

² Cursusboek Voor de vuistweg spreken, pag. 2

³ Ibid., pag. 24

⁴ Volk en Vaderland, 30 oktober 1942

⁵ Cursusboek Voor de vuistweg spreken, pag. 12

⁶ Bijvoorbeeld in De Misthoorn, 6 juni 1942

⁷ Ibid., pag. 98

⁸ Ibid., pag. 188

⁹ Leidraad voor huisbezoekers, inleiding pag. 1 e.v.

¹⁰ Ibid., pag. 247

¹¹ Ibid., pag. 388